

למה דוכיפת?

מאת: הרצליה רז

בשירו של ח. נ. ביאליק "בין נהר פרת ונהר חידקל" מופיעה הדוכיפת כצפור פלא, ציפור זהב. כשהשיר הופיע בדפוס תקפו את המשורר על אי דיוקים בתחום הריאליסטי של השיר.

דקל אינו גדל על ראש הר. בשיר; "על ההר מיתמר דקל" ודוכיפת אינה רגילה לעמוד בראשם של דקלים. בשיר: "ובדקל בין אפעיו, תשכון לה דוכיפת זהב".

על פי תפיסתי, השיר עוסק בעולם פיוטי חלומי ונקודת המוצא שלו היא "דוכיפת-זהב" שאיננה במציאות, אלא סמל פיוטי. כסמל היא יכולה לעמוד בכל מקום שהוא. "דוכיפת זהב" הציפור הפלאית משוחחת בשפה פלאית עם הנערה החולמת "כיפת, דיפת ומוריפת, ככה שחה הדוכיפת". בחלום המישאלות הכמוסות של הנערה, מקשרת הדוכיפת בינה לבין בחיר לבבה הבדיוני. הדוכיפת כשמה "דו-כיפת" ממלאה את התפקיד המיועד לה בעולם, לעשות קשר... להעביר קשר. מקשרת בין שתי כיפות ועושה אותן אחת. בעקבות שירו של ביאליק ובעקבות מסרים אחרים ביצירתו הקשורים בדוכיפת, יצאתי למסע חיפוש להכרת הציפור הזו מן הריאלית לסימן ולסמל.

בתוך ויהי היום (הוצאת דביר לעם, תש"ל) מספר ביאליק על הדוכיפת כמה פעמים. "מי ענד לדוכיפת ציצת נוצה" (דף ס"ט) "המלך שלמה ומלכת שבא" (דף ק"ז)

והסיפור על גניבת השמיר כדי לבנות את אבני הגזית בבית המקדש גם הוא קשור בדוכיפת והוא בדפים (קכ"ו, קכ"ז) בתוך הסיפור "שלמה ואשמדי" (דף קכ"ד) תכונותיה של הדוכיפת בתוך הסיפורים הם: גאוותה על ציצת ראשה המיחדת אותה מציפורים אחרות, יכולת הקישור שלה "ותפרוש הדוכיפת כנפיה ותעל השמימה, ותדא למדינת שבא אל עיר קיטור..." (דף ק"ז) הדוכיפת היא זו המקשרת בין שלמה המלך ומלכת-שבא באמצעות האיגרת שהיא מביאה לעיר קיטור שבאופיר. בסיפור על גניבת השמיר לבניין בית המקדש, מופיעה הדוכיפת בשני תפקידים: א) כיצור נאמן עד מוות. היא שומרת על השמיר על פי מצוות ה'

וכשתולעת השמיר נגבת ממנה באמצעות תחבולות, היא מתאבדת. (ב) היא מפריחה מדבר שממה. הדוכיפת היא עוף טמא לעמנו, מופיעה בתנ"ך בספר ויקרא (פרק י"א פסוק י"ט) ובספר דברים (פרק י"ד פסוק י"ח). היא נקראת במקורות גם "זיז-שדי" וגם "תרנגול-הבר" שמה בערבית "הוד הוד" ובמצרית "הות-הות", השמות הללו קשורים באונומטופיאה של תנועות ההליכה שלה ודרכי תחביבת המקור שלה באדמה. באנגלית קוראים לה בשל הקשר אל צורת קריאה של זכרי הדוכיפתים השרים "הופ... הופ".

מבחינה ביולוגית היא ציפור בעלת רגלים קצרות יחסית, כנפים רחבות, מקור ארוך ודק, לשון שסועה ומנוונת. ניזונה מחרקים. היא נוהגת לתפוס את המזון במקורה, לזרוק אותו למעלה ורק אח"כ לבלוע אותו. בקצה גופה בלוטת שומן המפיצה ריח-רע, כאמצעי הגנה.

הדוכיפת אינה בונה קן אך מקיפה את הביצים בקש. מטילה חמש ביצים. רק הנקבה דוגרת. והזכר דואג להזנתה ולהזנת האפרוחים כשחלה בקיעתם. אצל עמי העולם, גם במזרח הרחוק וגם במערב קשורה הדוכיפת במעשי כשפים. יש בה יסוד אגדי של פיתוי, בעזרתו היא קושרת בין גורלות. בצירוי הקיר המצריים מופיעה הדוכיפת כנושאת אגרת (מקשרת).

בהודו הדוכיפת והטווס הם ציפורים חלומיות החיות חיי נצח (כמו עוף החול, הפניקס). היא מתחדשת תמיד ומסמלת את המשך הקיום. הקשר של הדוכיפת והטווס מצוי ביצירותיהם של משוררינו יוצאי מזרח אירופה שכתבו בידיש, כמו איציק מאנגר. הדוכיפת והטווס שניהם עופות פלא בעלי סגולה לשידוכין. דוכיפת-הזהב שביאליק כתב עליה היא אחות-תאומה לטווס הזהב ל"גולדענע-פאווה". "פאווה" הוא טווס בידיש, שניהם, הטווס והדוכיפת קשורים לעולם החלומות, הם נציגים של חלומות על מישאלות כמוסות, בעיקר חלומות על קשר שבינו לבניה. התנועות המיוחדות לדוכיפת בשעת טרף יוצרות מין ריקוד קצבי. הציצה שבראשה מקשטת אותה כבכתר, ההפרשה המסריחה שלה מסייעת לסלק את אויביה. כל אלה כנראה גורמים ליוצרים ולמספרים לעסוק בה.

מצאתי שורה של שירים וסיפורים מקוריים הקשורים לדוכיפת ולטווס-הזהב. מכיוון שבכתבינו העתיקים והחדשים יש לה מקום של כבוד, כדאי ללמד אותה בשיעורי-הטבע וכדאי מאוד לעסוק ביצירות אודותיה.

כבר הודעתי כמה וכמה פעמים שאני חסידה גדולה של הוראה ב"דרך ההשוואה" וש"משחקי-כאילו" בגיל הגן ובכיתות נמוכות של ביה"ס היסודי הם אמצעי להזדהות ולהבנה. לכן אשרטט כאן כמה הצעות לדרכי למידה בנושא "הדוכיפת".

בגילים הצעירים (גנון, גן וכיתות א-ב) חשוב להזמין את הילדים להסתכלות בלתי אמצעית. לרוב הדוכיפתיים מלקטים מזון בזוגות ואינם פוחדים מאנשים. ילדים יכולים לצפות בהן די מקרוב ולהפנים את דרך הליכתן ודרך אכילתן. בכיתה אפשר ונחוץ לשחק ב"דוכיפתיים" ולשחזר עם הילדים את התנועות. רק אח"כ אפשר ללמד את העובדות הביולוגיות השייכות לציפור ז.

בד בבד אפשר לעסוק בחומר הספרותי המתאים. לכיתות האלה מתאים השיר הסיפורי של ע. הלל "הדוכיפת" ואפשר להצמיד אליו להשוואה את שירו של ז. וולפובסקי.

היסוד האונומטופאי של שתי היצירות בולט ומזמין שוב למשחקי תפקידים. בשתייהן קיים דו-שיח. אצל ע. הלל יש מי ששואל ומחפש קשר. השואל מבקש להיות חבר אבל הדוכיפת מחזירה לאורך היצירה תשובה אחת "לא-איכפת" והיא משגרת לא איכפתיות אגוצנטרית ביותר. כשהשואל מתחיל לכעוס ומציג שאלות חסרות משמעות, ממשיכה הדוכיפת לענות "לא-איכפת". רק בסוף היצירה היא מבארת את עצמה באופן מוחלט "אני הדוכיפת מאד מאד איכפת אמרה הדוכיפת". התשובה הזו גורמת למשורר לסיים את יצירתו בשילוח "חתול רעב מאוד" אחריה.

יצירתו של ע. הלל עוסקת בחוויה מאד קשה לכל אדם ובעיקר לילדים. הדוכיפת האגוצנטרית דוחה את הניסיון לקשר. היא משאירה את הפונה אליה מתוסכל. ה"לא איכפת" שבפיה הוא ביטוי אונומטופאי מוסיקלי לתנועות גופה ולקול שמשמיעים הזכרים. "לא-איכפת" מתחרז בחרוז תמים עם "דוכיפת" והחזרה על שני אלה לאורך היצירה מאפשרת משחק תנועות מתאים עם הלומדים.

ביצירתו של ז. וולפובסקי יש גם כן רמז לגינוי ההתייפיות של הדוכיפת. היא מתקשטת, מתרוצצת ומתגאה "זו חליפתי היא, זו חליפתי..." הציפורים האחרות לא שמו לב כי "למי איכפת..."

שני המשוררים השתמשו בחריזה של "איכפת ודוכיפת". שניהם משלחים בציפור גינוי ומוצאים פגם בהתייפיות שלה.

בסוף הטיפול הספרותי בשתי היצירות חשוב מאד לחזור ולהסביר שהדוכיפת הציפור, זו שבטבע מתנהגת כך בשל מבנה גופה ושהיסוד המואנש והמונפש הוא תוצר ספרותי.

בכתות ג' ואילך אפשר כבר לספר, לקרוא וללמוד את סיפורו של ח.ג. ביאליק - "מי ענד לדוכיפת ציצת נוצה?". הסיפור מעוצב מסביב למוטיב של חוסר שביעות רצון עצמי וחוסר מודעות עצמית. מוטיב זה בעל משמעות עצומה בחיי האדם ובוודאי שכדאי לטפל בו עם הילדים העומדים בראשית דרך החיפוש העצמי שלהם.

במקראות ישנו הסיפור על "האורן הקטן שרצה שיהיו לו עלים אחרים". סיפור זה יכול לשמש כמקבילה לסיפור על הדוכיפת. בעקבות שני סיפורים אלה אפשר להגיע אל סיפורי־עם (משלים ומעשיות) שבהם הגיבור אינו שבע רצון מעצמו ומחפש לו דמות אחרת. כמו "העורב ההולך ברקידה" * או "ציפ צפורה הצפור" בספר המלך צב צב מאת לאה גולדברג.

בכיתות הגבוהות של ביה"ס היסודי ובחטיבת־הביניים אפשר כבר לשלוח את הלומדים אל סיפורים נוספים על הדוכיפת בויחי היום מאת ח.ג. ביאליק ואפשר לקרוא איתם את האגדה המצרית על הדוכיפת ואת דבריו של אליעזר שמאלי אודותיה. בכיתות אלה אפשר גם לעסוק בדרך ההשוואה בשירים של נורית זרחי "לדוכיפת" ושל מיכאל דשא "לדוכיפת לא איכפת" כשהשיר של נורית זרחי מבטא אגוצנטריות מוחלטת בתוך הטבע ולמולו השיר־הסיפורי של מיכאל דשא מצייר דוכיפת בתוך הטבע ומייצגת את הליריות והפיוטיות של הטבע באמצעות תזכורת אל שורשי הוויתא התרבותית־ישראלית. בחטיבת־הביניים יש מקום לעבודה עצמית בנושא זה. בחטיבת הביניים (בכיתות ז'ח) עוסקים בסיפורי־עם ובמשלים, גם בבלדות.

המוטיב של "ציפור־זהב" כיסוד להזיות ולחלומות של זוגיות עשוי להיות מכשיר ביבליותראפי לגיל טרום־התבגרות. יש מקום לעבודות איסוף, של סיפורת ושירה בקבוצות. יש מקום לעבודות השוואה בין מסורות, בין יצירות.

סמל "הציפור" כ"סופר־אגו" מזמין עבודה בספרות ופסיכולוגיה. הדוכיפת והטווס מזמנים יצירתיות באמנויות שונות (פיסול, ציור, מוסיקה, מחול).

בתערוכה של האמן דאלי מצאתי עיסוק חוזר בנושא טווס־אדם, טווס־אשה. טווס ודוכיפת כסמלים בתרבויות העולם וכסמלים בתרבותנו, מהווים עילה לעיסוק רב־תחומי אסתטי ותרבותי.

ביבליוגרפיה

מקורות קדומים:

אנציקלופדיה עברית - כרך 12 - הערך: דוכיפת. הוצאת מסדה תשי"ט מקורות:

ויקרא י"ט 19. - הדוכיפת עוף טמא למאכל

דברים י"ד 18 - הדוכיפת עוף טמא למאכל

גיטין ס"ח עמוד ב' - שומרת על השמיר.

ויקרא רבה כ"ב - הדוכיפת היא תרנגול הבר

ספר האגדה / ח.ג. ביאליק רבניצקי - כרך ראשון ספר שני, דף ק"ג. הוצאת דביר תרצ"ו

אגדות היהודים / לוי גינצברג. כרך חמישי דף 101, 107, 201 (סימן 85) - מסדה תשל"ה

עושה פלא / ר' יוסף שבת־פרחי (לפי דפוס ליוורנו) - מעשה כסא שלמה - בקאל (דף ל"ג) תשי"ט

קוראן - כ"א פרק א' (באגדות שלמה המלך)
ובסטר (מילון אנגלי) - דוכיפת היא הופ

יצירות מודרניות

סיפורת:

אגדה מצרית - מי ענד לדוכיפת כתר נוצות? (תירגם א') בתוך המרפ"ד (רח' טשרניחובסקי 22 תל-אביב)
ביאליק ח.נ. / מי ענד לדוכיפת ציצת נוצה? - בתוך: **ויהי היום** - הוצאת דביר
פישקו / דגון - הדוכיפת. בתוך: **תקומה** עורך: י. לכטנבוים. הוצאת עמיחי 1958
ביאליק ח.נ. / שלמה המלך ואשמדי. בתוך: **"ויהי היום"** (דף קכ"ו) - הוצאת דביר.
שמאלי אליעזר - איך נוצרה הדוכיפת? בתוך: **בין חרמון לגלבווע**. הוצאת יבנה תשי"ו
שמאלי אליעזר - **ציפורים בישראל**. הוצאת מסדה 1968
לשם מירי - דוכיפת. בתוך: **אל עולם הציפורים עם פרופסור פיציפונטבע**. הוצאת משרד הביטחון.
יעבץ ז. / הדוכיפת שמירת השמיר. בתוך: **ספורי פלאים**. הוצ' מחברות לספרות. 1959
ניצן שלמה - הנוצה הפלאית של דוכיפת הזהב. בתוך: **קשת פלאים**.

שירה

אבישי שוש - דוכיפת קלת כנף - מורות ספרניות. ירושלים
ביאליק ח.נ. - בין נהר פרת ונהר חדקל. **כל שירי ח.נ. ביאליק** (דף ס"ג) דביר תשי"ז
ביאליק ח.נ. - טווס זהבי **כל שירי ח.נ. ביאליק** (דף ס"ז) דביר תשי"ז
בורלא עודד - פגישה באביב. בתוך: **חם, קר ואביב**. הוצאת עם עובד תשל"ח
דשא מיכאל - לדוכיפת לא איכפת. בתוך: **לדוכיפת לא איכפת**. הוצ' גדיש 1959
וולפובסקי מ.ז. - שיר לדוכיפת שלבשה בגדי שבת. בתוך: **מקראות חדשות** (דף 158)
ע. הלל - הדוכיפת. מתוך: **בוקר טוב**.
זרחי נורית - הדוכיפת. בתוך: **אני אוהב לשרוק ברחוב**. הוצאת מסדה
טהרלב יורם - עץ האלון. הלחן: מוני אמריליו.
ספורטה רפאל - בין תפוח לתדהר - **דבר לילדים** כרך ל' גליון 11 (דף 215) תשי"ך
קיפניס לוי - הדוכיפת. מתוך: **ספר הבית לכיתה א'** - הוצאת קרני 1955
תמר - הדוכיפת. בתוך: **רוח קדים**. הוצאה פרטית
הלפרין משה ליב - השמש תשקע - מתוך: **שירי ערש ליענק'לה** - ב. כץ ב. קופשטיין (תירגם): אוריאל אופק) ניו יורק 1983
מרגולין אנה - טוס זהב - מתוך: **שירי ערש ליענק'לה** - ב. כץ ב. קופשטיין (תירגם א. אופק) ניו יורק 1983
מאנגר איציק - דבריו של שולית החייט נאטע מנגר אל המשורר - **שירים ובלדות בתרגום ב. טנא יעל המשמרי** 1968. (דף 231)
איציק מנגר - החייט נאטע מנגר שר אל טווס הזהב **על המשמר** 1968. (דף 227)
איציק מנגר - השיר על טווס הזהב **על המשמר** 1968. (דף 243 - 244)
איור: מתוך ציפור פלאים (בדיחה) כתב: מ. מוהר אייר צייר גרמני בשם JGL הוצ' דביר תל-אביב, תר"ץ 1930
הערה: תרגול הבר הלא איכפתי והוא מוטיב נפוץ בתרגום ישראלי. (אגדות על שלמה)
הוא שומר על השמיר, הוא והטוס משובצים בכיסא שלמה.
הוא גם "זיז שדי", המקשר ונושא איגרות ממלכת שבא לשלמה (ובחזרה).